

ПРОБЛЕМА АВТОРА Й АВТОРСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ В МЕМУАРИСТИЦІ П. КУЛІША

Статтю присвячено дослідженню авторської позиції в мемуарних творах П. Куліша «Яків Якович», «Спогади про Миколу Костомарова». У процесі аналізу виявлено, що у спогадах про дитинство (твір «Яків Якович») найбільш дієвим засобом реалізації авторської позиції є художня деталь. Письменник майстерно використовує портретні та інтер'єрні деталі, щоб у сконцентрованій формі показати своє ставлення до героїв. У спогадах про Миколу Костомарова авторське бачення подій втілено через оригінальну сюжетно-композиційну побудову, яка характеризується пожевленням загального викладу вставними епізодами, що схрещують у творі різні часові площини і створюють хронологічно-дистанційну форму оповіді.

Ключові слова: автор; авторська позиція; мемуаристика; художня деталь; сюжетно-композиційна побудова.

Проблема автора виокремилася в літературознавстві ще в середині XIX століття. Саме цей період позначений розвитком реалістичної літератури, яка черпала свої сюжети з самого життя, а отже, роль автора мінімувалася. Автора витіснили на другий план і почали сприймати як простого транслятора життєвих явищ, що призвело до його «зникнення» з художнього твору. З цього приводу Н. Бонєцька зазначала: «І в ситуації «зникнення» з твору автора постала на передньому плані науки проблема: автор «зник», але тут-то і змусив про себе говорити» [1, с. 241]. Науковці дійсно починають розробляти питання про те, яка ж роль того, хто розповідає, який художній ефект на читача справляє свідомість цієї людини. Проблема автора поступово перейшла у XX століття і стала центральною в літературознавстві цього періоду. Найбільш ґрунтовні дослідження цього питання у вітчизняній науці пов'язані з прізвищами В. Виноградова та М. Бахтіна, які, хоча і мали різні підходи, погоджувалися в тому, що проблема автора є однією з ключових у розумінні мистецтва слова. Після основоположних праць В. Виноградова та М. Бахтіна з'явилася ціла низка важливих досліджень з цієї проблеми (Л. Гінзбург, Г. Гуковського, М. Брандес, Б. Кормана, Н. Бонєцької, Б. Успенського, О. Чичеріна). Залежно від того, на яких аспектах зосереджували увагу вчені, з'явилися такі поняття: «автор-творець» (М. Бахтін), «образ автора» (В. Виноградов, Н. Бонєцька, М. Брандес), «автор-оповідач» (І. Роднянська), «голос автора» (В. Кожинів) та інші. Усі ці науковці так чи інакше погодилися з тим, що сприйняти цілісну художню систему без урахування ролі автора у функціонуванні художнього цілого неможливо. На сучасному етапі продовжили розробляти проблему автора і пов'язані з нею питання про авторську позицію, авторський голос, авторську рефлексію такі українські та російські молоді вчені: А. Островська «Форми вираження авторської свідомості в творчості письменників нової генерації кінця XIX – початку XX століття (на матеріалі малої прози В. Стефаніка, О. Кобилянської, М. Коцюбинського), О. Самойлов «Автор та герой як суб'єкти поетичного буття», Т. Щербакова «Автор і герой у

прозі Анатолія Дімарова: еволюція взаємодії (компаративний аспект)», О. Лапко «Авторський голос у художній структурі творів Тодося Осьмачки», О. Хомчак «Авторська позиція в романах І. О. Гончарова», І. Сугян «Репрезентація авторської позиції в художніх та публіцистичних творах Ф. Іскандера».

Незважаючи на таку активність науковців, термінологія в цій галузі так і не стала упорядкованою та загальноприйнятною, а спектр поглядів на цю проблему продовжує розширюватися. Нині немає єдиного тлумачення поняття «автор», не змогли дати завершеного пояснення науковці й поняттю «авторська позиція». Так, О. Галич вважає, що в системному співвідношенні понять – «оповідач», «розповідач», «образ автора», «авторська позиція» – чіткої термінологічної єдності в літературознавстві ще не вироблено [9, с. 153]. Окрім того, розвідки науковців зосереджені переважно на викритті авторської позиції в художній літературі, але оминають висвітлення цього питання в творах з документальним початком. Наразі можемо назвати всього кілька робіт з цієї проблеми: Н. Кознова «Повістувальні форми вияву авторської позиції в мемуарній прозі», Ю. Серго «Авторська позиція в книзі Л. Петрушевської «Маленька дівчинка з Метрополя». Дослідники вважають, що авторська позиція в творах з документальним початком лежить на поверхні і не містить ніякої загадки. Тим часом подібна література дуже багатогранна й не канонізована, що призводить до певного свавілля в ній авторського «Я», яке може бути будь-яким (відкритим, завуальованим, замаскованим тощо). К. Кирилова з цього приводу зазначала: «Відсутність жорстких норм, які б диктували спосіб організації твору як естетичного цілого, дозволяє вільно виражати себе» [3]. В автора з'являється великий арсенал прямих і непрямих форм вияву авторської позиції, він може поєднувати в одному творі багаточисленні форми авторської оповіді, з'являтися перед читачем у різних іпостасях: автора-оповідача, оповідача, персонажа, хронікера тощо. Саме це дозволяє говорити про особливий статус автора в мемуарному творі й робить це дослідження актуальним. Головні завдання цієї розвідки ми вбачаємо в

тому, щоб проаналізувати мемуарні твори П. Куліша, з'ясувати особливості авторської інтерпретації дійсності, основні форми вияву авторської позиції.

П. Куліш залишив помітний слід в історії літератури не тільки як письменник, перекладач, етнограф, але і як талановитий мемуарист. Мемуарна спадщина письменника складається з листів, спогадів, щоденника, автобіографії, автобіографічних повістей. Усі перераховані жанри потребують докладного вивчення, адже кожен по-своєму репрезентує саморозкриття автора, показує різні рівні його саморефлексії. У межах цієї розвідки ми вирішили дослідити авторську позицію на прикладі двох невеликих спогадів письменника під назвою «Яків Якович» і «Спогади про Миколу Костомарова».

Як ми вже зазначали вище, єдиного й універсального визначення поняття «авторська позиція» ще не існує. Але науковці активно досліджують це питання і кожен по-своєму трактує його. У дисертації Ю. Бумбур читаємо таке визначення: «Авторська суб'єктивність (авторська позиція) – відображення в художньому творі авторської картини світу. Це авторський дискурс, його «я» у тексті, моделювання художньої дійсності з суб'єктивного погляду. Ця суб'єктивність не виражається безпосередньо у слові, але наявна у кожному компоненті літературного тексту» [2]. За словами О. Хомчак, «авторська позиція є втілений через композицію, сюжет, систему образів тощо світогляд реального творця твору» [10, с. 29]. На нашу думку, авторська позиція – це авторське розуміння життя, розуміння і оцінка письменником характерів людей, подій, ідейних, філософських і моральних проблем, які розглядаються у творі.

Важливим засобом реалізації авторської позиції у творі «Яків Якович» є художня деталь. У літературознавчому словнику-довіднику художня деталь визначається як «засіб словесного та малярського мистецтва, якому властива особлива змістова наповненість, символічна зарядженість, важлива композиційна та характерологічна функція» [8, с. 731]. У літературознавчій енциклопедії художня деталь трактується як різновид художнього образу; яскрава подробиця, частина цілого твору, що надає йому особливої переконливості, робить його семантично вагомішим, змістовнішим [6, с. 271]. З цих визначень бачимо, що художня деталь у тексті може виконувати багато функцій і саме вона дає змогу письменнику в сконцентрованій формі втілити свою ідею, донести до читача свій задум. П. Куліш не подає прямих авторських суджень щодо зображеного й не оцінює головних персонажів. Він наводить лише характерологічні деталі, які й створюють підґрунтя для того, аби читач сформував власне ставлення до зображених героїв та подій, а також реконструював авторське ставлення.

Зазвичай художня деталь «матеріалізується в речових, портретних, пейзажних, інтер'єрних деталях» [8, с. 731]. У спогаді письменника спостерігаємо домінування саме портретних деталей. Це не дивно, адже найґрунтовніші ресурси для надання персонажу індивідуальності містить такий художній прийом, як портрет. У літературознавчій енциклопедії читаємо: «Портрет (франц. *portait*) – засіб характеротворення, типізації та індивідуалізації персонажа у художній

літературі, що описує його обличчя, фігуру, одяг, манеру поводитися і є складником композиції поряд із пейзажами, інтер'єрами, монологами, діалогами, авторською розповіддю або оповіддю наратора» [7, с. 249]. Враховуючи увесь арсенал, який стає доступним письменникові завдяки використанню цього прийому (опис зовнішності, фігури, ходи, міміки, жестів, одягу, звичок, поведінки, рис характеру) портрет є важливим виразником авторської позиції. Слушною з цього приводу є думка О. Хомчак: «Портрет може бути значеннєвим фокусом, конденсатором авторської позиції. Позицію автора стосовно зображуваного світу ми завжди можемо визначити за тим, як змальована зовнішність того чи іншого персонажа» [11].

П. Куліш подає читачеві історію свого навчання в Новгород-Сіверській гімназії, найяскравішим враженням від якої було знайомство з учителем Яковом Яковичем. Перші чотири розділи майже повністю присвячені портретній характеристиці вчителя. У цих частинах ми не спостерігаємо розвитку сюжету, а тільки плавні описи головного героя. Яків Якович викладав у гімназії арифметику та німецьку мову. Він, за словами самого письменника, був одним із таких учителів, яких набирали ще за царювання Катерини II з капралів і сержантів, бо не було більш освічених людей.

На початок повісті автор виносить такий опис зовнішності та одягу Якова Яковича, який одразу розкриває перед читачем усю суть головного героя та демонструє ставлення письменника до нього. У цьому описі автор активно використовує кольорову символіку. Найбільш показовим є такий епізод: «Вчитель був років п'ятдесяти, з сірим, майже сивим волоссям, в сірому фракі, застебнутому чорними кістяними гудзиками, в сірих панталонах і в ботфортах. Покрій його фрака, короткого попереду і довгого-предовгого позаду, хода, рухи і навіть голос, – усе в ньому різко відрізнялось від інших людей. Кругле, безколірне обличчя Якова Яковича (так звали вчителя), його плоский ніс, його помітно відкоплені вперед великі губи, сірий костюм його, досить древній і поновлений, як видно неодноразово свіжими латками...» [4, с. 341–342]. У пропонованому фрагменті домінує сірий колір, який письменник свідомо використав для створення особливого психологічного ефекту. Сірий колір належить до ахроматичних кольорів і, по суті, є безбарвним. Часто його вживають у значенні «безликий», «невизначний», «не примітний». П. Куліш використав його, щоб показати духовну і моральну бідність героя, порожнечу й одноманітність його існування.

Портретні деталі у спогадах письменника доволі точно і зримо передають особливості внутрішнього світу головного героя. Про те, що Яків Якович був не налаштований на спілкування з іншими людьми і головними характеристиками його особистості було усамітнення, відлюдькуватість, закритість свого світу для інших, ми дізнаємося з опису елементів одягу. Вчитель письменника ходив у сірому фракі «застебнутому чорними кістяними гудзиками» [4, с. 342]. Цю ж думку автор розвиває в наступних розділах своїх спогадів. П. Куліш звертає увагу читача на будинок головного героя, який знаходиться на відстані від інших. Ось як він про це говорить: «Дім Якова Яковича стояв що називається на відшибі. Перед ним лежав великий простір

незабудованої землі, що вже років тридцять належала якимось малолітнім спадкоємцям; по обидва боки його йшли вулиці без будинків, а позаду був глибокий яр, який заріс ліщиною і за яким на далекі відстані було видно поля» [4, с. 351]. Бажання головного героя сховатися від людей автор показує навіть у тому, як він ходить до школи. Він не просто йде, він крадеться, пробирається. Ось як це зображено у творі: «До школи він пробирався з дому найчастіше городами, старанно кутаючись в стоячий воріт зеленої байкової своєї шинелі» [4, с. 352].

У розкритті авторської позиції важливу роль відіграло взуття головного персонажа. П. Куліш зосереджує всю свою увагу на описі калош чи ботфортів старого вчителя і таким чином витісняє з твору саму особистість вчителя. Письменник немов пропонує читачеві поглянути на нього крізь призму його ботфортів, впізнати його в них. Ось як це зображено в самому творі: «Мало того, я перерахував би, скільки шарів шкіри в підшвах його ботфортів, – шарів, утворених від нашитих одна на одну підметок, і скільки латок на кожному із цих старих, як і сам Яків Якович, ботфорт» [4, с. 343]. Цим фрагментом П. Куліш підкреслив не стільки вік свого персонажа, скільки нагромадженість у його душі цивілізаційних вражень і подій від усього життя.

Після докладного опису головного персонажа у творі нарешті помічаємо розвиток сюжету. Малого Пантелеймона, який відставав у гімназії у вивченні арифметики, батько вирішує віддати на квартиру до Якова Яковича. На цьому етапі дієвим засобом реалізації авторської позиції є зображення інтер'єру. Автор настільки майстерно передає опис кімнати, в якій буде жити Пантелеймон, що одразу створює потрібний емоційний настрій і передає всю атмосферу подальшого життя хлопця. Ось як це зображено у творі: «Кахельна синя пічка неначе виступила вперед і була схожою не на пічку, а на якусь будівлю на зразок індійських пагод. Квіти й птахи, намальовані Яковом Яковичем в молодості і розвішені на стінах в чорних рамках, здавалось, вицвіли; стільці й стіл, з кривими ніжками, немов скорчилися від старості й нудного самотництва у цій низенькій, темній, рідко ким відвідуваній кімнаті» [4, с. 354].

Є у творі й опис інтер'єру кімнати, яка слугувала вітальнею, спальнею і кабінетом старого вчителя. Вся кімната була заповнена різними й абсолютно несумісними речами. Тут зберігалися і його «знамениті» ботфорти, і калоші, і зброя його батька, і шинель, і прилади для шиття взуття. Таким епізодом автор ще раз повертає читача до алогічності всього існування старого вчителя, його застигlosti у часі.

Зосередженість автора на художніх деталях ми спостерігаємо в першій половині повісті, а точніше в перших чотирьох розділах. Саме ці деталі допомогли автору показати здрібнілість та зuboжіння свого персонажа. Проте з наступних розділів стає очевидно, що не менш важливим способом вияву авторської позиції у спогадах письменника є сюжетно-композиційна організація твору. Початкові розділи – це статична, спокійна лінія Якова Яковича, наступні розділи – це стрімка й напружена лінія. П. Куліш подає історію кохання старого вчителя, що зумовила абсолютне душевне перетворення Якова Яковича. Тільки одним фраг-

ментом письменник готує читача до сприйняття нового образу вчителя: «Я дивився на Якова Яковича, на його згорблений стан, на його покриті зморшками, безколірне обличчя і думав про те перетворення, яке скоро повинне з ним статися» [4, с. 375]. Це обіцяне перетворення автор змальовує з п'ятого по восьмий розділ. Таким чином, бачимо, що письменник будує сюжет своїх спогадів за допомогою антитези. Саме цей прийом дозволяє автору показати історію особи, яка впускає у своє життя нове почуття і перероджується.

Неординарна сюжетно-композиційна структура є специфічним втіленням авторської позиції і в спогадах письменника про Миколу Костомарова. Спогади складаються з одинадцяти розділів і присвячені історії знайомства і взаємин П. Куліша і М. Костомарова. Важливою ознакою цих спогадів є те, що автор – оповідач – є центральною фігурою всієї розповіді. П. Куліш знаходиться у вирі всіх подій, а навколо нього вже згруппуються всі інші персонажі, у тому числі і ті, яким присвячені спогади.

Сюжет спогадів розгортається у вигляді окремих зустрічей двох митців. П. Куліш пригадує перше знайомство, яке відбулося на початку 1840-х років за посередництвом М. Юзефовича, а далі викладає ще кілька епізодів, які відповідають найбільш яскравим і доле-носним зустрічам цих письменників: 1845, 1847, 1864, 1874, 1877 рік. Варто зауважити, що відомості про Миколу Костомарова письменник викладає в контексті власної автобіографії, якої буває забагато у спогадах про свого сучасника. П. Куліш і сам це розуміє, тому інколи й виправдовується: «Це стосується моєї автобіографії, але істотно входить і в автобіографію Костомарова. Він дуже цікавився тим, щоб «Чорна рада» була написана мовою дійових осіб цієї фантастичної «хроніки» [5, с. 66]. Таким чином, свої спогади автор будує за схемою: «я» і мої сучасники або «я» і моя епоха. Присутність автора в кожному епізоді стає в такому разі необхідною. Така насиченість твору особистістю самого мемуариста призводить до того, що в ньому трансформується звичне уявлення про авторську позицію. Автор вже не зосереджується на тому, щоб показати своє ставлення до зображених подій чи героїв. П. Куліш активно користується тим, що був особисто знайомий зі своїми героями, а отже, достеменно зможе передати їхнє ставлення до своєї особи. Такі фрагменти досить часто трапляються в його мемуарному творі. Наприклад: «Взявши участь у бесіді, я навів повністю довгу тираду з якогось літопису. Костомарова вразило таке завзяте вивчення малоросійської писемності, і ми, з першого обману думок, зробилися близькими знайомими» [5, с. 61] або «Микола Іванович любив мене фантастично, і кілька разів говорив мені: «одного не вистачає вам, – одружитися з прекрасною жінкою. Ось був би пік життєвої гармонії» [5, с. 62]. Подібні фрагменти дозволяють зробити висновок, що основною метою написання цих спогадів є самопрезентація автора устами інших героїв. Підтвердження цієї тези знаходимо в подальшому розгортанні сюжету.

У тканині спогадів є один розділ, який є за своєю суттю вставним епізодом. Він присвячений тому, як М. Костомаров зацікавився українською мовою та культурою. Ось як про це зазначено в самих спогадах: «Тут буде місце розповіді, яким чином цей москаль,

або, як називали козаки своїх товаришів великоросів москвитян, зробився, що називається, тепер україно-філом» [5, с. 63]. Письменник подає фрагменти автобіографії Миколи Костомарова і тим самим зустрічає у творі різні часові площини – час знайомства з М. Костомаровим (1840-ві роки) і час народження М. Костомарова (1817 рік). Далі письменник паралельно описує дві історії, які сталися з ним та з Костомаровим і які повернули цих молодих людей до української мови. У спогадах читаємо: «Йому в Харкові потрапив до рук збірник українських народних пісень Максимовича, 1827 року, а я в Новгород-Сіверську також випадково став власником іншого збірника українських дум і пісень того ж Максимовича, 1834 року. Ми обидва в один день з великоруських народників зробилися на-

родниками малоруськими» [5, с. 63]. Таким чином, бачимо, що для мемуаристики П. Куліша є характерним заглиблення в передісторію взаємин з М. Костомаровим, що і створює в тексті оригінальну хронологічно-дистанційну форму оповіді.

Проаналізовані мемуарні твори П. Куліша свідчать, що авторське бачення описуваних подій та героїв майже ніколи не знаходиться на поверхні. Слід педантично заглиблюватися, вчитуватися в кожний елемент словесного витвору. Авторська позиція П. Куліша в мемуарних творах «Яків Якович» та «Спогади про Миколу Костомарова» втілена завдяки майстерному використанню портретних та інтер'єрних деталей, а також через оригінальну сюжетно-композиційну організацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Боньцька Н. «Образ автора» як естетична категорія / Н. Боньцька // Контекст. – 1985. – М. : Наука, 1986. – С. 241–269.
2. Бумбур Ю. Авторська рефлексія в літературному творі (на матеріалі прози Джона Фаулза) [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.06 – теорія літератури / Ю. Бумбур. – Режим доступу : <http://avtoreferati.ru/avtorskaya-refleksiya-v-literaturnom-proizvedenii-na-materiale-prozy-dzhona-faulza.html>.
3. Кирилова К. Л. Мемуаристика як метажанр і її жанрові модифікації [Електронний ресурс] / К. Л. Кирилова. – Режим доступу : <http://www.jourclub.ru/20/1430>.
4. Куліш П. Спогади дитинства / П. Куліш. – Бахмут : [б.в.], 1899. – 490 с.
5. Куліш П. Спогади про Миколу Івановича Костомарова / П. Куліш // Новь. – 1885. – Том 4. – № 13. – С. 61–75.
6. Літературознавча енциклопедія : у двох томах / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. – Т. 1. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 607 с.
7. Літературознавча енциклопедія : у двох томах / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. – Т. 2. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 624 с.
8. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : ВЦ Академія, 1997. – 752 с.
9. Теорія літератури : [підручник] / [за наук. ред. О. Галича]. – К. : Либідь, 2001. – 488 с.
10. Хомчак О. Г. Авторська позиція в романах І. О. Гончарова : дис. канд. філол. наук : 10.01.02 – російська література / О. Г. Хомчак. – Запоріжжя, 2007. – 183 с.
11. Хомчак О. Г. Авторська позиція в романах І. О. Гончарова [Електронний ресурс] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.02 – російська література / О. Г. Хомчак. – Режим доступу : <http://referatu.net.ua/referats/7569/170657>.

Бондарь Ю. В., Луганский национальный университет им. Т. Г. Шевченко, г. Старобельск, Украина

ПРОБЛЕМА АВТОРА И АВТОРСКОЙ ПОЗИЦИИ В МЕМУАРИСТИКЕ П. КУЛИША

Статья посвящена исследованию авторской позиции в мемуарных произведениях П. Кулиша «Яков Яковлевич», «Воспоминания о Николае Костомарове». В процессе анализа обнаружено, что в воспоминаниях о детстве (произведение «Яков Яковлевич») наиболее действенным средством реализации авторской позиции является художественная деталь. Писатель искусно использует портретные и интерьерные детали, чтобы в сконцентрированной форме показать свое отношение к героям. В воспоминаниях о Николае Костомарове авторское виденье событий воплощено через оригинальное сюжетно-композиционное построение, которое характеризуется оживлением общего изложения вставными эпизодами, которые скрещивают в произведении разные часовые плоскости и создают хронологически-дистанционную форму повествования.

Ключевые слова: автор; авторская позиция; мемуаристика; художественная деталь; сюжетно-композиционное построение.

Bondar Y. V., Lugansk Taras Shevchenko National University, Starobilsk, Ukraine

THE PROBLEM OF AUTHOR AND IN P. KULISH'S MEMOIR LEGACY

The paper studies author's attitudes in P. Kulish's memoir legacy. The objective of the paper is to analyze the memoir works of P. Kulish and to describe forms of expressing author's attitude on all text levels. The methodological approach is based on the works of researches who studied the problem of author, among them are M. M. Bakhtin, V. V. Vinogradov, L. Y. Hinzburg, B. O. Korman, and V. E. Haliziev. The attitude of author in the memoir works of P. Kulish is most vividly expressed by means of plot-compositional structure and the use of the artistic details (portrait, interior). The scientific significance of the paper consists in the fact that author's attitude in the memoir works P. Kulish are investigated for the first time. The practical significance is explained by the fact the results of the research can be used in courses of theory and history of literature.

Keywords: author; author's attitude; memoir legacy; artistic details; portrait; plot-composition structure.